

Men's Age at Marriage in Jewish Palestine of the Hellenistic and Roman Periods / גיל
הנישואים של גברים יהודים בארץ ישראל בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד

Author(s): עדיאל שרמר and Adiel Schremer

Source: *Zion* / 1996 / תשנ"ו, ציון, Vol. סא&lrn; חוברת א (1996 / תשנ"ו), pp. 45-66

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23563293>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* / ציון

גיל הנישואים של גברים יהודים בארץ ישראל בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד*

מאת עדיאל שרמר

השאלה מה הוא גיל הנישואים הממוצע והרווח בחברה כלשהי היא אחת משאלות היסוד שבהן עוסק המחקר המוקדש לנישואים ולמשפחה. שאלה זו משמשת מעין 'צומת' לשאלות יסוד אחרות הקשורות בנישואים ובמשפחה, ויש לה השפעה על משתנים רבים הקשורים במוסדות אלה. שאלות כגון: מה הם הערכים שעל פיהם נבחר כִּי־זוג? מי המפקח על הנישואים ומי בוחר את כִּי־הזוג? באיזו מידה מהווים הנישואים יצירתו של תא משפחתי חדש ונפרד? מה היא מידת עצמאותם הכלכלית של בני־הזוג? – שאלות אלה קשורות כולן קשר הדוק לגיל שבו רגילים אנשים להינשא בחברות השונות. ובכל מה שנוגע לנשים, יש לגיל הנישואים השפעה מרכזית על מידת הפוריות שלהן. אין צריך לומר, שלגיל הנישואים נודעת השפעה מרכזית גם בכל הקשור ליחסים בין בני הזוג ובין הורים לילדים בתוך המשפחה. לאור חשיבותה ומרכזיותה של שאלת גיל הנישואים, אין זה מקרה שהיא עומדת ביסוד כל דיון העוסק בנישואים ובחיי משפחה. לא רק סוציולוגים החוקרים חברות בנות ימינו אנו דנים בכך, אלא גם היסטוריונים של המשפחה. ואולם, למרות חשיבותה, לא זכתה שאלה זו לעיון שיטתי ומסודר בכל הקשור בחברה היהודית בארץ ישראל בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד.¹ העדר זה בולט במיוחד על רקע העיסוק הרב בסוגיה זו בחברה הרומית באותה העת.²

* יסודו של מאמר זה בהרצאה שנשאתי בכנס השנתי השבעה־עשר להיסטוריה בנושא 'המשפחה', מטעם מרכז זלמן שזר והתכרה ההיסטורית הישראלית, שהתקיים בתל־אביב בשנת תשנ"ג. פרופ' מ"ד הר, פרופ' ד' שוורץ וד"ר ש' שטמפר קראו טיטה של מאמר זה. על עזרתם ועל הערותיהם נתונה להם תודתי.

1 ראה גם: א' גרוסמן, 'נישואי בוסר בחברה היהודית בימי־הביניים עד המאה השלוש־עשרה', פעמים, 45 (תשנ"א), עמ' 108. דבריו של גרוסמן מתייחסים אמנם לחברה היהודית בימי הביניים, אך דומה שכוונתו יפה, וביתר שאת, לתקופת הבית השני ולתקופת המשנה והתלמוד.

2 ראה: A. Harkness, 'Age at Marriage and at Death in the Roman Empire', *Transactions of the American Philological Association*, XXVII (1898), pp. 35–72; M.K. Hopkins, 'The Age of Roman Girls at Marriage', *Population Studies*, XVIII (1965), pp. 309–327; B.D. Shaw, 'The Age of Roman Girls at Marriage: Some Reconsiderations', *Journal of Roman Studies*, LXXVII (1987), pp. 30–46; R. Syme, 'Marriage Age for Roman Senators', *Historia*, XXXVI (1987), pp. 318–332; R.P. Saller, 'Men's Age at Marriage and Its Consequences in the Roman Family', *Classical Philology*, LXXXII (1987), pp.

[ציין – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה סא (תשנ"ז)]

זאת ועוד אחרת: דעה רווחת, שהדים לה מצוים גם בספרות המחקר, נוטה להניח, שגיל הנישואים בקרב יהודים בעבר היה נמוך בדרך כלל. דעה זו באה לידי ביטוי גם בספרות המחקר העוסקת בהיסטוריה החברתית של עם ישראל בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד. כך, דרך משל, ס' בארון קובע, ש'רוב הבחורים, דומה, התחתנו בגיל שמונה עשרה, ויש שהתחילו דרכם בחיים נשואין כבני שש עשרה או אפילו קודם'.³ כיוצא בו טענתו של י"ד גילת, שעל אף האמור במשנת אבות 'בן שמונה עשרה לחופה', 'למעשה התחתנו בגיל יותר צעיר, שכן רב חסדא אומר בקידושין כט ע"ב: "הא דעדיפנא מחברי דנסיבנא בשיתסר, ואי נסיבנא בארביסר הוא(!) אמינא לשטן גירא בעינך".⁴ דעה זו עולה גם מקביעתה של ל' ארצ'ר, שיהודי ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית-הרומית נישאו בגיל צעיר.⁵ אף ש' ספראי, שמודה כי 'מצויים היו בוודאי פה ושם בחורים ובחורות שלא נשאו או נישאו אלא רק בגיל גבוה', קובע ש'אלו היו מקרים נדירים למדי'.⁶

תימוכין לדעה זו ניתן היה לכאורה להביא ממחקרו הקלסי של ג'והן היינל, שבו ביקש להבחין בין שני דפוסי נישואים, שרווחו בתקופה שקדמה למהפיכה התעשייתית. הדפוס האחד, שאותו כינה היינל 'הדפוס המערבי', התאפיין בגיל נישואים גבוה, הן של גברים והן של נשים, ובאחוז ניכר מכלל האוכלוסייה שלא בא בבחינת הנישואים כל ימיו. הדפוס האחר, שכונה 'הדפוס המזרחי', התאפיין בגיל נישואים נמוך של שני המינים ובאחוז גבוה מאוד מכלל האוכלוסייה שנישא והקים משפחה.⁷

21–34; idem, *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*, Cambridge 1994, pp. 38–41. מחקרים אלה מוקדשים לחלקה המערבי של האימפריה הרומית. על חלקיה המזרחיים של האימפריה, ראה: K. Hopkins, 'Brother-Sister Marriage in Roman Egypt', *Comparative Studies in Society and History*, XXII (1980), pp. 333–334; R.S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton 1993, pp. 189–190; R.S. Bagnall & B.W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge 1994, pp. 109–121. וראה להלן, הערות 44–39.

3 ס' בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, ג, רמת-גן תשי"ז, עמ' 76 (S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, II, New York 1952, p. 219).

4 י"ד גילת, 'בן שלוש-עשרה למצות?', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 41 (ה-גיל), פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת-גן תשנ"ב, עמ' 20. תרגום: 'זה שאני עדיף מחברי – [בגלל] שנשאתי [אשה] בשש-עשרה, ואילו נשאתי בארבע-עשרה הייתי אומר לשטן: חץ בעיני!'.⁸

5 L. Archer, *Her Price is Beyond Rubies – The Jewish Women in Graeco-Roman Palestine*, Sheffield 1990, pp. 151–152. וראה להלן, הערה 49.

6 ש' ספראי, 'בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה, ירושלים תשמ"ג', עמ' 69 (S. Safrai, 'Home and Family', *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum*, I, 2, The Jewish People in the First Century, eds. M. Stern & S. Safrai, Assen-Amsterdam 1976, p. 748). ראה גם: ח"ז ריינס, 'נישואי קטנים בתלמוד', ספר שרפשטיין, בעריכת ז' רביד, תל-אביב תש"ל, עמ' 191–200; ד' הרמן, "'דביומי אשתני עלמא": על פעלם של רבי יוחנן וחכמי דורו לנוכח המשבר הכלכלי בא"י, סיני, קיד (תשנ"ד), עמ' קכז–קכח.

7 ראה: J. Hajnal, 'European Marriage Patterns in Perspective', *Population in History*, eds. D.V. Glass & D.E.C. Eversley, London 1965, pp. 101–143. בשנים האחרונות הושמעה לא מעט ביקורת כלפי הבנתו של היינל. ראה, למשל: D.I. Kertzer & D.P. Hogan, 'Reflections

ברם, המינוח 'מערב' ו'מזרח' במחקרו של היינל כוון לחברות בצפון-מערב אירופה מול החברות שבמזרחה; חברות ים תיכוניות או מזרח תיכוניות לא נדונו בדבריו כלל. מחקריהם של חוקרים אחרים הצביעו על קיומו של דפוס נישואים שלישי, שכונה 'הדפוס הים תיכוני'. דפוס נישואים זה התאפיין בגיל נישואים נמוך של נשים, לעומת גיל נישואים גבוה של גברים.⁸

מחקר גיל הנישואים בחברות שונות בעת העתיקה גילה, שחברות מהן לא היה גיל הנישואים של גברים כה נמוך כפי שמקובל לעתים לחשוב. מחקרים חדשים הראו, דרך משל, שגיל הנישואים של גברים בחברה הרומית במאות הראשונות לספירה היה גבוה למדי, לקראת סוף שנות העשרים לחייהם. גיל נישואים דומה של גברים נתגלה במצרים באותה התקופה, ואף כך בחברה היוונית (ראה להלן). ואמנם, כבר קבע ש' קרויס לגבי החברה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ש'הנישואים לא היו בגיל מוקדם, ודעה דומה העלה מ"ד הר.⁹ להלן נבקש לבסס דעה זו ביתר פירוט.

הקושי העיקרי הניצב בפני מי שמבקש לעסוק בשאלות בעלות אופי דמוגרפי וסטטיסטי, בכל הקשור לחייהם של יהודי ארץ ישראל בעת העתיקה, נעוץ בהעדר חומר תיעודי, שיוכל לשמש בסיס איתן לתיאור בעל אופי כולל. בצר לנו אנו נאלצים לפנות למקורות שאין בהם מידע בעל אופי כמותי, שעליו ניתן לבסס קביעות מסוג זה. כוונתנו היא, בראש ובראשונה, למקורות הלכתיים ואגדתיים, שעל אף אופיים הא-היסטורי, אפשר שניתן ללמוד מהם על הנוהג הרווח, שאותו הם רואים לנגד עיניהם. במאמר זה יעשה ניסיון לדלות מן המקורות בני התקופה העומדים לרשותנו – בעיקר מקורות ספרותיים – מידע על גיל הנישואים הרווח של גברים¹⁰ בחברה היהודית בארץ ישראל במאות הראשונות לספירה, דהיינו שלהי תקופת הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד.

on the European Marriage Pattern', *Journal of Family History*, XVI (1991), pp. 31–45; T. Guinnane, 'Re-thinking the Western European Marriage Pattern', *ibid.*, pp. 47–64; K.A. Lynch, 'The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal', *ibid.*, pp. 79–96. יש לזכור שמאמרים אלה מתרכזים, כמאמרו של היינל בעצמו, בעיקר בממצאים הבאים מאירופה של מוצאי ימי הביניים וראשית העת החדשה, ועל כן התועלת שבהם בעבורנו מוגבלת.

8 ראה: P. Laslett, 'Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared', *Family Forms in Historic Europe*, eds. R. Wall, J. Robin & P. Laslett, Cambridge 1983, pp. 526–527. סיכום קצר וענייני להגדרות דפוס הנישואים השונים בספרות הסוציולוגית, ראה: M.T. Roth, 'Age at Marriage and the Household: A Study of Neo-Babylonian and Neo-Assyrian Forms', *Comparative Studies in Society and History*, XXIX (1987), pp. 720–721.

9 ראה: S. Krauss, *Talmudische Archäologie*, II, Leipzig 1911, p. 28; מ"ד הר, 'חיי יום יום של היהודים', ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ה: תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזאנטי, בעריכת מ"ד הר, ירושלים 1985, עמ' 148.

10 אני מדגיש: 'גיל הנישואים הרווח של גברים' כדי להבהיר, שכל עוד אין אנו קובעים מה היה גיל הנישואים הרווח של נשים, לא נוכל להחיל על החברה היהודית בארץ ישראל בתקופה הנדונה את

א. ההלכה

על פי ההלכה של חז"ל, אין תוקף משפטי למעשה קידושין של קטן.¹¹ אף על פי כן יש בספרות התנאים התייחסויות למקרים מעין אלה: 'קטן שקידש' (משנה, קידושין ב, ד); 'בן תשע שנים ויום אחד...' [שנשא אשה] (משנה, יבמות י, ח); 'קטן שהשיאו אביו' (משנה, כתובות ט, י), או 'שנים שקידשו שתי נשים...' הן גדולות והם קטנים... אחד גדול ואחד קטן' (תוספתא, יבמות ה, ט, מהדורת ליברמן, עמ' 16–17). ממקורות אלה ניתן לכאורה להסיק, שהיו מקרים של בנים שנשאו נשים בגיל קטן (נישואי בוסר). וכלשונו של ר' מנחם בן שלמה המאירי: 'אלמא רגילין היו לעשות כן'.¹²

יתרה מזאת, בספרות חז"ל מצויים מספר מקורות, שבהם אנו מוצאים המלצה ועידוד להשיא בנים בגיל צעיר. בברייתא המובאת בבבלי, יבמות סב ע"ב, ממליץ התנא להשיא את הבנים 'סמוך לפירקם'. אם נפרש מושג זה כמכוון לגיל שלוש-עשרה לערך,¹³ נוכל למצוא בברייתא זו עידוד להשיא בנים בגיל צעיר ביותר. כיוצא בו שנינו בברייתא שבמכילתא דרבי ישמעאל: "'והודעתם לבניך ולבני בניך" (דברים ד, ט) – אימתי אתה זכאי לראות את בני בניך? בזמן שאתה משיא בניך קטנים'.¹⁴ אם נבין את המונח 'קטן' במשמע משפטי צר, דהיינו מי שעדיין לא מלאו לו שלוש-עשרה שנה, נוכל לראות בברייתא זו המלצה להורים להשיא את בניהם בעודם צעירים מאוד. כך נוכל ללמוד גם מדבריו של בן סירא: 'בנים לך יסר אותם ושא להם בנעוריהם'.¹⁵ אם המונח 'נעורים' מכוון, כמו בעברית של ימינו, לאמצע

אחד הדפוסים של גיל הנישואים הרווחים בספרות המחקר (ראה: לסלט [לעיל, הערה 8], שם). נושא זה דורש מחקר מפורט בפני עצמו, החורג מגבולותיו של המחקר הנוכחי.

11 כלשון התלמוד: 'הכל יודעין שאין קידושי קטן כלום' (בבלי, קידושין נ ע"ב), וכן: 'קטן לא תקינו ליה רבנן קידושין' (בבלי, יבמות קיב ע"ב). אשר להעדר האחידות לגבי הגדרתו של המושג המשפטי 'קטן', ראה: גילת [לעיל, הערה 4], עמ' 39–53 (= הני"ל, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 19–31). בחוקים האשוריים נקבע גיל עשר כגיל מינימום, שתחתיו קטן איננו יכול לקדש. ראה: G.R. Driver, *The Assyrian Laws*, Oxford 1935, pp. 140, 185. אף בחוקים הבבליים נקבע, שקטן (אף על פי שאין שם הגדרה מדויקת לגילו) אינו כשיר מבחינה משפטית לשאת אשה. ראה: J. Fleishman, *The Babylonian Laws*, Oxford 1952, I, p. 105. idem, 'The Age of Legal Maturity in Biblical Law', *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, XXI (1992), p. 45.

12 בית הבחירה לסנהדרין עו ע"ב (מהדורת א' סופר, ירושלים תשל"ד², עמ' 283).

13 כפי שיש להבין מושג זה, למשל, בתוספתא, כיפורים ד, ב (מהדורת ליברמן, עמ' 249): 'תינוקות סמוך לפרקן מחנכין אותן בפני שנה ובפני שנים בשביל שיהו רגילין במצות'. וראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד (כיפורים), עמ' 812.

14 מכילתא דרבי ישמעאל לשמות, נזיקין, פרשה ג (מהדורת הורוויץ-רכין, עמ' 258). מן הראוי לציין למקבילה בספרות המצרית העתיקה, שאף בה מופיעה המלצה לשאת אשה בגיל צעיר (שם: בגיל עשרים! וראה להלן), כדי לזכות ולראות נכדים. ראה: P.W. Pestmann, *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt*, Leiden 1961, p. 3, n. 1.

15 בן סירא ז, כג-כד (מהדורת מ' צ סגל, ירושלים תשי"ג, עמ' מז; מהדורת האקדמיה ללשון עברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 9). הנוסח שהבאתי כאן הוא על פי כתב יד ג מן הגניזה, הנראה לי כנוסח

העשור השני לחייהם, נוכל למצוא בדברי בן סירא המלצה המופנית לאב, להשיא את בניו בעודם צעירים לימים.

יתר על כן, לצדם של מקורות אלה מצויים מספר מקורות על גיל הנישואים המנוסחים בלשון תובענית. כך, דרך משל, במדרש קהלת רבה (ג ב, דפוס וילנה, ט ע"ג) אנו קוראים: "עת ללדת ועת למות" (קהלת ג, ב) – משנולד אדם הקדוש ברוך הוא מצפה לו שישא אשה עד עשרים שנה. הגיע לעשרים ולא נשא אשה הקדוש ברוך הוא אומר לו עת ללדת הוא לך ולא רצית אין לך אלא עת למות. דברים דומים לאלה מובאים בתלמוד הבבלי כברייתא: 'תנא דבי רבי ישמעאל: עד עשרים שנה יושב הקב"ה ומצפה לאדם מתי ישא אשה כיון שהגיע עשרים ולא נשא אומר תיפח עצמותיו' (קידושין כט ע"ב). חובתו של האב להשיא את בנו בעודו קטן נזכרת, לכאורה, בצורה מפורשת בראשה של הברייתא במכילתא דרבי ישמעאל לשמות, שהובאה בפסקה הקודמת: "'אם אחרת יקח לו" (שמות כא, י) – מכאן אמרו: חייב אדם להשיא את בנו קטן.

האם נוכל ללמוד ממקורות אלה על גיל הנישואים בפועל? בדיקתם של המקורות שהובאו לעיל מורה, שקשה להסתמך עליהם כפשוטם. נוסח ההלכה המובאת במכילתא, למשל, מעורר קושי, כי הקשר בין האמור בפסוק – 'אם אחרת יקח לו' – ובין התביעה המופנית כלפי האב להשיא את בנו בעודו קטן איננו מובן. ואמנם, עיון במדור שינויי הנוסחאות במהדורת הורוויץ רבין של המכילתא מלמד, שהמלה 'קטן' איננה מתועדת אף לא באחד מכתבי היד של החיבור. דומה אפוא, שהמילה 'קטן' איננה מקורית בנוסח המכילתא. הדעת נותנת, שהיא הוכנסה לנוסח הדפוס בהשפעת חלקה השני של הדרשה (שהובא לעיל) – ההמלצה להשיא את הבנים בעודם קטנים. לעומת זאת, אם נעדיף את גירסתו היחידאית של הדפוס, ונראה את חידושה של הברייתא כתביעה להשיא את הבן כשהוא קטן דווקא, נתקשה למצוא את הקשר בין לשונו הסתמית של הפסוק ובין הדרשה. כל שהדרשן מסיק מן המילים 'יקח לו', הוא שהאב חייב לדאוג לנישואי בנו. אין להסתמך אפוא על מקור זה כדי ללמוד ממנו, שחז"ל דרשו להשיא בנים בגיל צעיר. מן הדרשה ניתן ללמוד אך זאת, שאחת מן החובות המוטלות על האב היא לדאוג לנישואי בנו: 'אם אחרת יקח לו' – מכאן אמרו: חייב אדם להשיא את בנו. חובה זו אכן נזכרת גם במקורות אחרים.¹⁶

המקורי במקרה זה (בכתב יד א הלשון היא: '... ושא להם נשים בנעוריהם', אך הדעת נותנת שהמלה 'נשים' משקפת תוספת של פירוש; העדרה מן הנוסח של התרגום היווני מחזקת סברה זו). הקושי בנוסח זה הוא, שהקשר בין הרישא לסיפא של הפסוק אינו מובן. פרו' מנחם קיסטר העלה בפני את ההשערה, שהסיפא של פסוק כג התחלפה בסיפא של פסוק כד ויש לחקן ולקרוא כך: 'בנים לך יסיר אותם ואל תאיר אלהם פנים // בנות לך נצור שארם ושא להם בנעוריהם'. הוא בעצמו הסתייג מהצעתו, בנימוק שאין לה תימוכין בעדי הנוסח של הטקסט, אך על פי הגהה זו מקבלים הפסוקים מובן יפה ושלם וראשם מתקשר היטב לסופם (מה שאין כן בנוסח שלפנינו), ולכן הצעה זו נראית לי משכנעת. לאור זאת, אין להביא את דברי בן סירא כראיה לדיונו כלל. מכל מקום, גם על פי הנוסח העומד לרשותנו, קשה ללמוד מלשון הפסוק דברים חד-משמעיים, מפני שהמשמעות הכלולה במלה 'נעורים' רחבה מאוד (ראה להלן, הערה 22).

16 תוספתא, קידושין א, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 279); מכילתא דרבי ישמעאל לשמות, פסחא, יח

לעומת זאת ההמלצה להשיא את הילדים בגיל צעיר, המצויה בהמשכה של הברייתא במכילתא, קשורה בהנחה שתוחלת החיים איננה ארוכה, ולכן רק אדם שישיא את בנו בגיל צעיר יזכה לראות נכדים.¹⁷ כך משתמע גם מן הברייתא המקבילה, המופיעה בתלמוד הירושלמי.¹⁸ ואולם, קשה מאוד לדעת לאיזה גיל התכוון הדרשן בהמלצתו, שכן המונח 'קטן' משמש בספרות חז"ל לא רק במשמע של מי שעדיין לא מלאו לו שלוש-עשרה שנה, אלא מתייחס, לעתים, גם לגיל מבוגר יותר, ויכול לכלול גם אדם בשנות העשרים לחייו.¹⁹ אף אין בידינו ידיעה ברורה על תוחלת החיים של יהודי ארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד.²⁰ בחלקים נרחבים של האימפריה הרומית היתה תוחלת החיים כחמישים שנה. אם נניח שתוחלת

(מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 73): ירושלמי, קידושין א ז, סא ע"א; בבלי, קידושין כט ע"א (וכן ל ע"ב); קהלת רבה ט, ט (דפוס וילנא, כד ע"א); במדבר רבה יז, א (דפוס וילנא, עא ע"ד); תנחומא, שלח, יד. הסוגיה בירושלמי (שם) זוקקת עיון בשל קושי הקיים בה: כביסוס לקביעת הברייתא, שאחת מן המצוות שהאב חייב לעשות לבנו היא 'להשיאו אשה', מביא התלמוד הירושלמי את חלקה השני של הדרשה המצויה במכילתא (לעיל, הערה 14), שאין בה כל ביטוי של חיוב. ולא עוד אלא שדווקא את ראשה של הדרשה, שבה נאמר מפורשות 'חייב אדם להשיא את בנו', אין הירושלמי מצטט. רצ"ע.

17 קישור כזה אכן מצוי במכילתא דר' ישמעאל, נזיקין, יח (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 315): 'שתאריכון ימים בעולם הזה ותראו לכם בנים ובני בנים'. עיין גם: איכה רבה א, א (בובר, כב ע"ב): 'היה אחד מהם משיא את בנו בן שתים עשרה שנה לאשה שהיא ראויה לבנים... אף בנו היה עושה כן לבנו... ולא היה אחד מהם מגיע לעשרים ושש שנים עד שהיה רואה בנים ובני בנים'. מקור אגדי זה מבטא בקיצוניות את הרעיון המופיע במכילתא. ראה גם המקבילה מן הספרות המצרית (לעיל, הערה 14), שאף בה מובע רעיון דומה, ושם מדובר על נישואים בגיל עשרים.

18 ראה לעיל, הערה 16.

19 ראה: גילת (לעיל, הערה 4), עמ' 41–43 (- הנ"ל, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 20–22). כיצא בו באשר לתואר 'נער' (ראה להלן, הערה 22), ואפילו לגבי 'תינוק'. עיין: תוספתא, כיפורים א, יב (מהדורת ליברמן, עמ' 225) ומקבילות. וראה: A. Guttman, 'The Patriarch Judah I – His Birth and His Death', *Hebrew Union College Annual*, XXV (1954), p. 254

20 על תוחלת החיים באימפריה הרומית ראה: K. Hopkins, 'On the Probable Age Structure of the Roman Population', *Population Studies*, XX (1966), pp. 245–264; idem, *Death and Renewal*, Cambridge 1983, pp. 146–149; B. Frier, 'Roman Life Expectancy: Ulpian's Evidence', *Harvard Studies in Classical Philology*, LXXXVI (1982), pp. 213–251; idem, 'Roman Life Expectancy: The Pannonian Evidence', *Phoenix*, XXXVII (1983), pp. 328–344; R. Duncan-Jones, *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge 1990, pp. 93–104; P.W. van der Horst, *Ancient Jewish Epitaphs*, Kampen 1991, pp. 73–84. כפי שהראה הפקיסט במאמרו (שם), תוחלת החיים לא היתה אחידה בפרובינקיות השונות, ואין להקיש מאיזור אחד למשנהו ללא ביסוס קונקרטי. אשר למצב במצרים בתקופה הרומית, ראה: בגנל (לעיל, הערה 2), עמ' 182–184; בגנל ופריר (לעיל, הערה 2), עמ' 76–109. המחקר האנתרופולוגי של שלדים, שנתגלו בחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, מצביע על תוחלת חיים ממוצעת גבוהה מזו שרווחה באימפריה הרומית המערבית. ראה: ז' ספראי, בביקורתו על ספרו של ואן דר הורסט, ציון, נט (תשנ"ד), עמ' 100–101. לגבי לא מעט מן החכמים ניתן להוכיח שהגיעו לשיבה ולגבורות. אם אכן כך היו פני הדברים, קשה ללמוד מן הדרשה שבמכילתא, שגיל הנישואים שעלי המליץ הדרשן היה בעשור השני של החיים.

החיים הרווחת של כוגרים שהגיעו לגיל עשרים בקרב יהודי ארץ ישראל דמתה לכך, הדבר יכול להעניק מובן מלא להמלצתו של הדרשן. גיל הנישואים הרווח, שאותו הוא ראה לנגד עיניו, היה למעלה מעשרים וחמש, ולכן המליץ בפני שומעיו להשיא את ילדיהם קודם לגיל זה.

כיוצא בו באשר להמלצתה של הברייתא במסכת יבמות, להשיא את הבנים 'סמוך לפירקם'. למושג זה ניתנו בהקשר הנדון פירושים שונים. לדברי הרמב"ם, למשל, 'האיש נתחייב במצוה זו מבן שבע עשרה' (הלכות אישות טו, ב). לפי 'יש מפרשים' שמביא ר' מנחם המאירי, יש לפרש את המושג בהתאם להקשר הענייני שבו הוא מופיע, ובמקרה של נישואין, להבינו כמתייחס לגיל שמונה-עשרה.²¹ ריבוי הפירושים לברייתא מלמד, שקשה ללמוד ממקור זה דברים חד-משמעיים.

דברים דומים ניתן לומר לגבי המובאה מן סירא. ממקורות שונים עולה, כי הן בעברית המקראית והן בעברית של ספרות חז"ל, טווח הגיל הכלול במושג 'נעורים' רחב למדי. הוא כולל גם את שנות העשרים לחייו של אדם ואף יותר מכך. ואכן הדבר מפורש במדרש משלי: 'עד כמה שנים אדם נקרא נער? ר' מאיר אמ' עד עשרים וחמש, ר' עקיבא עד שלשים שנה'.²² קשה אפוא למצוא במקור זה המלצה להשיא ילדים בגיל צעיר.

ברם, השאלה המעסיקה אותנו איננה מה היה גיל הנישואים המומלץ בעיני החכמים; אף לא מה היה גיל הנישואים הנדרש (אם בכלל היה כזה) על פי ההלכה. אנו רוצים לברר מה היה הנוהג בפועל. והנה, בספרות חז"ל קשה למצוא תיעוד קונקרטי לנישואי בוסר של נערים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד.²³ כיצד נסביר זאת?

21 בית הבחירה לסנהדרין (לעיל, הערה 12), שם. עיין גם בדברי הרמב"ם, הלכות איסורי ביאה כא, כה. היו מן הראשונים שחשבו, כי הביטוי 'סמוך לפירקם' מתייחס לבנות בלבד, ועל כן מצאו צורך לציין, שהדברים מוסבים גם על הבנים. עיין למשל: תוספות על אהר, דיבור המתחיל 'סמוך לפירקם'. ואולם, במקצת עדי הנוסח הגירסה היא: 'זהמשיאן נשים סמוך לפירקם, ובקצתם המלה 'זבנותיו' איננה מופיעה כלל (ראה: א' לים [עורך], דקדוקי סופרים השלם, יבמות, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' תד-תה, הערה 130). עובדות אלה מלמדות, שהמילים 'סמוך לפירקם' מוסכות על 'בני' דווקא. אמנם אפשר לחשוב על האפשרות, שהכוונה לנשי-בניו שיהיו סמוך לפירקם, אך מלשון הברייתא כפי שהיא בתוספתא דרך ארץ (מהדורת מ' היגער, ניר-יורק תרצ"ה, עמ' 286: 'זהמשיא אשה לבנו סמוך לפירקם קדם שיבא לידי חטא') עולה, שהדברים הובנו כמתייחסים לגילו של הבן.

22 מדרש משלי, א (מהדורת ב' ויסוצקי, ניר-יורק תש"ן, עמ' 11 [וראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ה (חגיגה), עמ' 1276, הערה 28]). על כך עמד אז"ר בתרגומו לספרו של ב"ז באכר, אגדת אמראי ארץ ישראל, א, א, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 48 (בהערת כוכב). 'השם נער לפעמים משתמר גם לאיש בא בשנים, כמו: "לאט לי נער לאבשלום" (שמואל ב' יח, ה), אעפ"י שאבשלום היה אז בן ארבעים'. וראה: א' וייזר, 'נער, נער ונעורים במקרא', בספר: מחקרים במקרא, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 234-242. עיין גם: צוואות לוי ת, י: 'ולכן קח לך בנעורייך אשה'. לאור האמור שם, בראש פרק ב ('ואבא עם אבי שכמה, ואנכי נער כבן עשרים שנה'), ברור שלוי כבר היה בשנות העשרים לחייו בשעה שיצחק ציווה לו דברים אלה. ואמנם שם, יא, א, מספר לוי שקיים את מצוות סבו: 'ואקח לי אשה ואני בן שמונה ועשרים שנה' (וראה להלן, הערה 49).

23 הדוגמאות שעלה בידי למצוא מאוחרות ומקורן בבבל בסוף תקופת התלמוד ובתקופת הגאונים. בבבלי, גיטין פט ע"ב, מסופר: 'היה דנפק עלה קלא דאיקדשא לקטן הנראה כגדול'. משמעות החכמים הדנים

דומה שביסודו של דבר ניצבת השאלה, מה ערכן של המלצות ותביעות ערכיות למיניהן, המעודדות התנהגות כלשהי, כמקור למידע על הנורמה הנוהגת בפועל. דבריו של פילון האלכסנדרוני, המחלק את חיי האדם באופן סכימטי לתקופות של שבע שנים ורואה את התקופה החמישית כ'עונת הכלולות',²⁴ יכולים להמחיש בעיה זו. האם נראה בהם עדות על גיל הנישואים שרווח בקרב יהודי אלכסנדריה במאה הראשונה לספירה? נראה שלא תהא מחלוקת על הקושי שבמסקנה זו. הנימוק הראשון לכך הוא, שדבריו של פילון אינם אלא פרפרזה לשיר של סולון האתונאי, ועל כן ספק אם רשאים אנו לראות בהם שיקוף של המציאות הרווחת בזמנו. אך הסיבה העיקרית היא, שעל פי לשונם מציגים דברי פילון השקפה (על התפתחות אידיאלית, בת שבעה שלבים, של האדם), ואינם מתארים את המציאות כפי שנתקיימה בפועל.²⁵

הכרייתא הנספחת למשנה בסוף מסכת אבות היא דוגמה דומה ממקורות חז"ל. נאמר בה:

בעניין עולה, שמדובר במקרה שאירע בבבל, בדור השישי של האמוראים. כיוצא בו הסיפור המופיע לעיל שם: 'היה דנפק עלה קלא דאיקדשא לחד מבני פלניא, שהתלמד מדווח לנו: 'אמרי: עיינו בהו רבנן בקידוש, וקידוש קטן הו'. בשאלה שהופנתה לרב משה גאון מסופר: 'ראובן... הוה ליה ינוקה דימטא ליה לפירקיה וארס ליה בת שמעון' (ראה: ב"מ לוין, אוצר הגאונים לכתובות, התשובות, סימן תקסג [עמ' 224]). המקרה הנזכר שם אירע בכצרה שבבבל, במאה ה' לסה"נ. בתשובות הגאונים הקצרות (סימן קסו, מהדורת צ' מאשקאוויטש, 'ירושלים תש"ך', עמ' נה [וראה גם ברשימת תשובות גאונים שפרסם גינצבורג: (L. Ginzberg, *Geonica*, II, New York 1909, p. 65]) מופיעה שאלה: 'ראובן קידש בתו קטנה לבן שמעון קטן עליידי אביו... מה הדין. אף כאן מדובר במקרה שאירע בתקופה מאוחרת מאוד (מדובר בתשובת גאון). ולא עוד אלא שהמשיב עונה: 'הקדושין שנתן בקטנותו אינן כלום'. בקטע מספרות המעשים לבני ארץ ישראל מתואר 'מעשה' באדם 'שהלך לקדש לבנו אשה... והנערה יתומה עומדת על פירקה, אבל הנער עד עכשיו לא הביא סימנין בן אחת עשרה שנה'. ראה: ב"מ לוין, 'המעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ א, א (תר"ץ), עמ' 86-87 (= הני"ל, אוצר הגאונים לקידושין, התשובות, סימן רפח [עמ' 127]), ולאחרונה: ה' ניומן, 'ספרות המעשים לבני ארץ ישראל ורקעה ההיסטורית', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו, עמ' 141-142, והספרות הרשומה שם. וראה: ש' ליברמן, 'ל'מעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, א, ב (תר"ץ), עמ' 137. ברור אפוא, שאין בדוגמאות ספרות אלה כדי להצביע על שכיחותם של נישואי קטנים (מה גם שאין מדובר כאן בנישואים אלא בקידושין [=אירוסין] בלבד), אפילו לא בתקופת הגאונים. אבל כמה וכמה פסקי הלכה של הגאונים מתייחסים לתופעה, ולכן נראה שהיא היתה קיימת בזמנם. ראה: ב"מ לוין, אוצר הגאונים ליבמות, התשובות, סימנים תנו-תסב (עמ' 190-194): אוצר הגאונים לכתובות, התשובות, סימנים תקנט-תקס (עמ' 222): אוצר הגאונים לקידושין, התשובות, סימן רצח (עמ' 132). עיין גם: מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' צג. עדויות, אלה על תקופת הגאונים עולות בקנה אחד עם עדויות בספרות הסורית על תופעה מקבילה בחברה הארמית-הנוצרית באותה התקופה בדיוק, ראה: W. Selb, *Orientalisches Kirchenrecht, I: Die Geschichte des Kirchenrechts der Nestorianer (von den Anfängen bis zur Mongolenzeit)*, Wien 1981, p. 207

24 על בריאת העולם, 103 (בתוך: פילון האלכסנדרוני - כתבים, ב: ספר המצוות, א, בעריכת ס' דניאל-טואף, ירושלים תשנ"א, עמ' 41-42).

25 השווה: R.S. Kraemer, 'Jewish Mothers and Daughters in the Greco-Roman World', *The Jewish Family in Antiquity*, ed. S.J.D. Cohen, Atlanta 1993, p. 105

'בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה, בן שלושים-עשרה למצות, בן חמש עשרה לתלמוד, בן שמונה עשרה לחופה...'²⁶ ברייתא זו, בדומה לדברי פילון ולמקורות אחרים מן העת העתיקה,²⁷ עוסקת בשלבי התפתחותו המנטלית של האדם וברמת כשירותו הרוחנית בהתאם לכך. מתוך לשונה נראה, שכוונתה לציין את הגיל שבו אדם מתחיל להיות כשיר לפעולות השונות הנזכרות בה. ברייתא זו מביעה את ההערכה, שבגיל שמונה-עשרה אדם כשיר לשאת אשה,²⁸ ואולי אף ממליצה לנהוג כך, אך קשה מאוד לראות בה תיאור של מציאות רוחנית. הבנה זו יפה גם לגבי המקורות האחרים שהובאו לעיל, שיש בהם המלצה ועידוד להשיא ילדים בגיל צעיר, או אלה הקובעים גבולות גיל מינימליים לתקפותו של מעשה הקידושין על פי ההלכה. במקורות אלה אין ציון של הלכה מחייבת, וכפי שנאמר במפורש בתלמוד הירושלמי:

מצות שהאב חייב לעשות לבנו: למוהלו, לפדותו, ללמדו תורה וללמדו אומנות [ו]להשיא אשה... מה, למצוה? לעיכוב? נישמענה מן הדא: בר תרימה אתא לגבי ר' אימי, אמ' ליה: פייס לאבא דיסביני, אתא, פייסיה ולא קביל עלוי. הדא אמרה למצוה: אין תימ' לעיכוב הוה ליה לכופנה (כלום למצוה או לעיכוב? נשמע אותה מזו: בר תרימה בא לפני רבי אימי, אמר לו: שדל את אבא שישאיני. בא, שידלו, ולא קיבל עלוי. זאת אומרת למצוה. אם תאמר לעיכוב היה עליו לכופו).²⁹

26 אבות ה, כא. בכמה מעדי הנוסח מיוחסת פיסקה זו לשמואל הקטן, אך העובדה שהיא חסרה ברבים מכתבי היד מלמדת שמדובר בתוספת מאוחרת. ראה: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד,² עמ' 978. עם זאת, יש עניין בעובדה שבכתב יד מזרחי אחד, ככל הנראה מן המאה ה"ב, מופיעה גירסה שונה וייחודית: 'בן עשרים לאשה! ראה: ש' שרביט, 'משנה מזרחית מן המאה ה'ב', עלי ספר, יז (תשנ"ד), עמ' 13.

27 רשימות המתארות שלבים בחיי האדם מוכרות ממקורות נוספים, יהודיים ונוכריים כאחד. ראה: רות (לעיל, הערה 8), עמ' 717; M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, III, Berkeley-Los Angeles-London 1980, pp. 198–199; M. Weinfeld, 'The Phases of Human Life in Mesopotamian and Jewish Sources', *Priests Prophets and Scribes – Essays... in Honour of Joseph Blenkinsop*, eds. E. Ulrich et al., Sheffield 1992, pp. 182–189.

28 במסכת דרך ארץ שנינו: 'המשיא אשה לבנו קטן... "לא יאבה ה' סלח לו"'. ראה: תוספתא דרך ארץ, פרק המינים, י (מהדורת היגער [לעיל, הערה 21], עמ' 283). ואולם, דברים אלה מופיעים בתלמוד הבבלי, סנהדרין עו ע"ב, כמימרה של רב יהודה בשם רב (שהתנגד גם לנישואי בנות קטנות [עיי' בבלי, קידושין מא ע"א: פא ע"ב]), ועל כן ספק אם מקור ארץ ישראלי לפנינו. על עמדתה של כת מדבר יהודה, שגיל עשרים הוא הגיל המינימלי שבו רשאי אדם לקיים יחסי מין, עיי' י' ליכט, מגילת הסרכים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 257. על גיל עשרים וחשיבותו בכתביה של כת קמראן, ובהלכה היהודית הקדומה בכלל, ראה: י' שיפמן, הלכה, הליכה ומשיחות בכת מדבר יהודה, ירושלים 1993, עמ' 166–168, והספרות הרשומה שם.

29 ירושלמי, קידושין א ז, סא ע"א (על פי נוסח כתב יד לייזן). השורש 'נסב' בארמית (הן גלילית הן מזרחית) משמש כידוע לנישואים. ראה: M. Sokolof, *A Dictionary of Jewish Palestinian*, Ramat-Gan 1990, p. 352; ואכן אמצע מתרגמים פרשני הירושלמי (על אתר). השווה: ז ספראי, הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 54, הערה 5.

בעקבות האמור בברייתא, שאחת מן המצוות שהאב חייב לעשות לבנו היא 'להשיא אשה', נשאלת השאלה מה משקלה של חובה זו. התשובה מובאת על פי סיפור על בר תרימה, שביקש את עזרתו של רבי אימי, שישדל את אביו להשיא, אך האב סירב ורבי אימי לא כפה עליו להשיא אשה לבנו. מכאן הסיק התלמוד, שמשקלן של החובות הנזכרות בברייתא מועט; לאמור, אין בית דין אמור לאכוף אותן על היחיד. ספק רב אפוא אם מקורות אלה משקפים את נורמות החיים שנהגו בפועל, שהרי אין אנו יודעים באיזו מידה מומשו דרישותיהם והמלצותיהם של חז"ל כעניינים כגון אלה בציבור היהודי בארץ ישראל באותה התקופה. ההבחנה בין האידיאלים המוסריים ודרישות החוק הנובעות מהם לבין הנהג שרווח במציאות היא מהבחנות היסוד במחקר החדש בהיסטוריה החברתית בכלל ובהיסטוריה של הנישואים והמשפחה בפרט.³⁰ בהקשר זה עומדים לנגד עינינו דבריו של ע' פליישר, שנאמרו אמנם על תחום אחר, אך הולמים גם את הסוגיה שבה אנו עוסקים:

מן המסקנות המיתודיות החשובות... העולות מן העיון בתעודות הקדומות היא זו המלמדתנו להיזהר בהערכת העדויות... ההלכתיות-פסיקתיות... והירות זו מתחייבת לא רק לגבי תעודות מאוחרות יחסית... אלא גם לגבי עדויות קדומות, העולות מן הספרות התלמודית. שגרת העיון המחקרי רואה במקורות הללו עדות למציאות ליטורגית ריאלית ופעילה, וכשהמקורות סותרים זה את זה או מתנגשים זה בזה – היא רואה בהם עדות על מציאות סותרת, ובעיקר: בלתי מגובשת... הנחה זו צריכה, לדעת המחבר, עיון מחודש ומעמיק, לפי שבהרבה מקרים אין היא נראית נכונה. דעות הנאמרות... לא בהכרח סומכות על מנהגות קיימים... לעתים לא רחוקות הן מביעות, משמו של מי שאומרן, ביקורת על מציאות ליטורגית (על כורחנו דווקא מוצקת) שטעונה שינוי. במקרים רבים אין דעות אלו משפיעות על המציאות הליטורגית כלל, ולעתים הן משנות בה איזה שינוי. אבל הן עצמן אינן מעידות בהכרח עדות של ממש, אם לא, אולי, על מה שהציק לבעליהן בהווה הליטורגית של זמנם.³¹

30 דברים עקרוניים בהקשר זה כתבו קרצר וסלר. ראה: D.I. Kertzer & R.P. Saller, 'Historical and Anthropological Perspectives on Italian Family Life', *The Family in Italy from Antiquity to the Present*, eds. D.I. Kertzer & R.P. Saller, New Haven-London 1991, pp. 5–7. וראה דבריו של סלר במאמרו: R.P. Saller, 'Roman Heirship Strategies in Principle and in Practice', *ibid.*, pp. 28–30. ראה גם דבריהם המפורשים של שו וסלר על נחיצותה של הבחנה זו, במאמרו: B.D. Shaw & R.P. Saller, 'Close-Kin Marriage in Roman Society', *Man*, XIX (1984), p. 433. חז"ל, ציון, טז (תשי"א), עמ' 1 (- הנ"ל, מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 97); י"ל לוין, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ז, עמ' 5; ובאחרונה: C. Hezser, 'Social Fragmentation, Plurality of Opinion, and Nonobservance of Halakhah: Rabbis and Community in Late Roman Palestine', *Jewish Studies Quarterly*, I (1993–1994), pp. 234–251.

31 ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, פתח דבר, עמ' 15. ראה גם: הנ"ל, 'תפילת שמונה עשרה – עיונים באופיה, סדרה, תוכנה ומגמותיה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 206, הערה 108: 'העמידה לא באה לשקף את עולמם של ישראל בעת ההיא: היא באה לעצב את עולמם' (ההדגשות במקור). רעיון זה, המנוסח כאן בחדות ובחריפות, משמש כידוע

ואכן, מידת ההשתקפות של חיי היהודים בתקופת המשנה והתלמוד בדברי חז"ל שנויה במחלוקת בין החוקרים.³² יתר על כן, יכול בעל דין לטעון, שאם רשאים אנו ללמוד דבר מן המקורות שהובאו לעיל על המציאות, הרי הוא דווקא שרבים נשאו נשים שלא בצעירותם. הלשון שבה מנוסח המשכה של הברייטא בבבלי, יבמות סב ע"ב, שהובאה לעיל, יכולה לשמש בסיס לטענה מעין זו: 'האזהב את שכיניו והמקרב את קרוביו והנושא את בת אחותו והמלוה סלע לעני בשעת דחקו עליו הכתוב אומר "או תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני"'. הלוואת סלע לעני בשעת הדחק (דחקו של המלווה, לא של העני; האחרון מצוי בדוחק מתמיד) היא בוודאי מעשה שאדם נוטה להשתמט ממנו. סעיף זה מלמד אפוא על הברייטא כולה, שהיא עוסקת בהימנעותם של בני אדם מעשיית המעשים – הראויים מבחינה מוסרית לדעת התנא – הנזכרים בה. מכאן שהנהוג שאותו ראה התנא לנגד עיניו היה של אנשים שלא השיאו את ילדיהם בצעירותם.

הקשיים שהעלינו עד כה מביאים אותנו להציע דרכים אלטרנטיביות לבירורה של שאלת גיל הנישואים של גברים יהודים בארץ ישראל: (א) בעזרת השוואה לחברה הנוכרית הסובבת, דהיינו החברה הרומית, באותה העת; (ב) על ידי הסתמכות על מקורות בעלי אופי תיעודי ותיאורי (או כאלה שניתן להפיק מהם מידע כזה), ולא דווקא מקורות בעלי אופי של דרישה או המלצה.

ב. רקע השוואתי: הנורמה בחברה הרומית

בחקר החברה הרומית נדונה באחרונה שאלת גיל הנישואים בשורה של מחקרים.³³ הדיונים המוקדשים לחלקה המערבי של האימפריה התבססו על כתובות קבר, שבהן צוין גילו של הנפטר במועדו ומשך שנות נישואיו. הפחתת הנתון השני מן הראשון מביאה אותנו לגיל נישואיו של הנפטר בצורה מדויקת למדי. ואולם, הכתובות הללו ברובן אינן מכילות מידע מפורט זה. לא זו אף זו: מרבית הכתובות, שחוקרים שונים ביססו עליהן בעבר את דבריהם, באו מן העיר רומא גופה, ואין הן יכולות אפוא לשמש דגם מייצג לאימפריה הרומית כולה. קושי זה הביא להסתייגויות שונות מן המסקנות שניתן להסיק מכתובות אלה, והמריץ את החוקרים להציע שיטות אחרות, מתוחכמות יותר, לניצולן של המידע המצוי על כתובות קבר לצרכים דמוגרפיים שונים. במאמר שנתפרסם לפני שנים ספורות הציע ר' סלר דרך אחרת,³⁴ המאפשרת להגדיל את בסיס המידע עשרת מונים.³⁵ סלר יצא מנקודת הנחה, שכתובת הקדשה תוצב לזכרו של אדם נשוי בידי אשתו (או ילדיו), ולא בידי הוריו. מצויד בהנחה זו, בדק

ברבים מן המחקרים העוסקים בעולמה של יהדות הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד, ואף אם נבקש לסייגו במקצת, לא נוכל לשלול אותו מן היסוד.

32 שאלות אלה שנויות במחלוקת חריפה בין חוקרי תקופת המשנה והתלמוד ואין בדעתי לדון בהן כאן. לסקירה קצרה ומסכמת של הספקות ראה: לוין (לעיל, הערה 30), עמ' 3-7.

33 ראה לעיל, הערה 2.

34 ראה: סלר במאמרו (לעיל, הערה 2), שם.

35 סלר, שם, עמ' 23.

סלר לא רק כתובות שבהן מצוי היה ציון מורכב – גם גילו של הנפטר במוותו וגם משך שנות נישואיו – אלא גם כתובות 'פשוטות' יותר, כאלה שנזכר בהן רק גילו במוותו (עם אזכור שמו של מציב המצבה וקרבת המשפחה כינו לבין הנפטר), ללא ציון משך השנים שבהן היה נשוי. בדרך זו עלה בידי להגדיל את מספר הכתובות הראויות לשמש בסיס למחקר הסטטיסטי, שאותו היה מעוניין לבצע, לכדי אלפים רבים.

בדיקה שיטתית של מצבות קבורה אלה העלתה, שבנות זוג החלו להופיע במספרים ניכרים כמקדישות מצבות קבר לבעליהן רק לגבי גברים שגילם במוותם היה קרוב לשלושים, ובעיקר למעלה מגיל זה. סלר הסיק מכך, שגיל הנישואים הרווח של גברים רומיים (בתקופה שבה הוצבו מצבות הקבר, דהיינו המאות הראשונות לספירה), משכבות הביניים של האוכלוסייה, שאותן מייצגות כתובות קבר אלה, היה סוף שנות העשרים וראשית שנות השלושים לחייהם.³⁶ מסקנה זו נתקבלה כמעט ללא עוררין בספרות המחקר.³⁷

מחקרו של סלר הוקדש לחלקה המערבי של האימפריה הרומית. בבואנו להשתמש במסקנותיו לגבי המצב בארץ ישראל באותה התקופה עלינו אפוא להיזהר. ואכן, הסתייגות כזו השמיע ב"ד שו, במחקר על גיל הנישואים של בנות רומאיות בתקופה הנדונה.³⁸ ואולם, מחקרים שהוקדשו לחלקים המזרחיים של האימפריה העלו תמונה דומה.

כבר בראשית שנות השמונים פרסם מ"ק הופקינס מחקר על נישואים בין אח לאחות במצרים הרומית, שבו דן, בין היתר, בגיל הנישואים במצרים בתקופה שבה אנו עוסקים.³⁹ מחקר זה התבסס על פפירוסים של מיפקדי אוכלוסין, שנערכו במצרים במאות הראשונות לספירה. בפפירוסים אלה רשמו בעלי בתים את ההרכב הדמוגרפי של הגרים בביתם, תוך ציון קשרי השארות ביניהם, גילם, ומידע נוסף. ניתוחם של מקורות אלה הביא את הופקינס למסקנה, שגיל הנישואים של גברים במצרים הרומית היה במחצית השנייה של שנות העשרים לחייהם.⁴⁰

עיון חדש ומדוקדק בתעודות אלה נעשה בשנים האחרונות בידי ר"ס בגנל וב"ז פריר, בספרם על הדמוגרפיה של מצרים הרומית. במחקר זה הם ניתחו מחדש את כל הפפירוסים הרלוונטיים והעלו מהם מסקנות דמוגרפיות בנושאים שונים, ובהם גיל הנישואים הרגיל

36 שם, עמ' 25–28.

37 B. Rawson, 'Adult-Child Relationships in Roman Society', *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*, ed. B. Rawson, Oxford 1991, p. 27; S. Treggiari, 'Divorce Roman Style: How Easy and How Frequent was it?', *ibid.*, p. 32; P.R.C. Weaver, 'Children of Freedmen and Freedwomen', *ibid.*, pp. 175–176; S. Treggiari, *Roman Marriage*, Oxford 1991, pp. 398–403. מקצת דבריו של סלר מבוססים על הנחות והסקים מן הממצא האפיקרפי, שעליו ביסס את דבריו, ואולי יש מקום להסביר ממצא זה גם בדרכים אחרות. ראה: E.A. Meyer, 'Explaining the Epigraphic Habit in the Roman Empire: The Evidence of Epitaphs', *Journal of Roman Studies*, LXXX (1990), pp. 74–96. ואולם סלר, בספרו (לעיל, הערה 2), שם, התייחס להסתייגויות המתודיות השונות כלפי טיעונו ודחה אותן.

38 ראה: שו (לעיל, הערה 2), עמ' 30.

39 ראה: ק' הופקינס (לעיל, הערה 2), שם.

40 הופקינס, שם.

והרווח.⁴¹ ניתוחם הביא אותם לקבוע, שגיל הנישואים של גברים במצרים הרומית היה נמוך במעט מכפי שתיאר הופקינס.⁴² לדעתם, גיל הנישואים הרווח והממוצע היה בסביבות עשרים וחמש, אך הם מודים באפשרות, שהערכותיהם מוטות במקצת כלפי מטה, וגיל הנישואים היה גבוה יותר מכפי שהציעו.⁴³

מחקרים אלה מלמדים, שהמצב בחלקיה המזרחיים של האימפריה לא היה שונה באופן מהותי מזה שרווח בחלקה המערבי. מחקר שנערך באחרונה ועדיין לא פורסם לגבי גיל הנישואים בחברה היוונית בעת העתיקה מאשר הבנה זו; הוא מעלה ממצא דומה, שגיל הנישואים של גברים בחברה זו היה בסביבות השנה השלושים לחייהם.⁴⁴ לאור רקע זה אנו באים עתה לבדוק את המידע המצוי בספרות חז"ל.

ג. מקורות בעלי אופי תיאורי ותיעודי

בדיקה בספרות חז"ל מעלה, שחז"ל ידעו היטב שגיל הנישואים של גברים לא היה בעשור השני לחייהם, אלא לאחר מכן. במדרש קהלת רבה מתואר מהלך חייו של האדם בשבעה שלבים, ושם נאמר:

שבעה הבלים שאמר קהלת כנגד ז' עולמות שאדם רואה. בן שנה דומה למלך נתון באיספרפטסטיו והכל מחבקין ומנשקין אותו. בן ב' וג' דומה לחזיר שפושט ידיו בביבין. בן י' קופץ כגדי. בן כ' כסוס נהים משפר גרמיה ובעי אתתא (-בן עשרים - צוהל כסוס, מיפה עצמו ומבקש אשה).⁴⁵

על פי מקור זה, בגיל עשרים אדם מתחיל להתעניין באפשרות של נישואים, והדעת נותנת, שמימושה של התעניינות זו (כלומר, גיל הנישואים בפועל) היה בגיל גבוה יותר. מסקנה זו זוכה לאישור ממקורות אגדיים שונים, המדווחים על נישואיו של אדם בסוף שנות העשרים לחייו ואף לאחר מכן.

כך, דרך משל, באחת המסורות על ראשית דרכו של רבי אליעזר בן הורקנוס נאמר, שבגיל עשרים ושמונה עדיין לא היה נשוי,⁴⁶ אם כי על פי מסורת אחרת, בגיל עשרים

41 בגל ופריר (לעיל, הערה 2), שם.

42 בגל ופריר, שם, עמ' 116.

43 שם, שם.

44 L. Dean-Jones, *Women's Bodies in Classical Greek*: מסקנותיו של מחקר זה מדווחות אצל:

N. Demand, *Birth, Death and Motherhood*: ראה גם: Science, Oxford 1994, p. 54, n. 40

in *Classical Greece*, Baltimore-London 1994, pp. 11-12, 190-191, n. 63

45 קהלת רבה א, ז. לנוסחו של מקור זה ראה מהדורתו המדעית של הירשמן: M. Hirshman, *Midrash*

Qohelet Rabbah: Chapters 1-4, Commentary and Introduction, Ph.D. Dissertation, The

Jewish Theological Seminary of America, New York 1983, III, p. 17 וראה דברי הירשמן

בפירושו (שם, ב, עמ' 14). בשונה מן המקור שבסוף אבות, מדרש זה הוא בעל אופי תיאורי-ריאלי

ולא אידיאליסטי.

46 אבות דרבי נתן, נוסח ב, פרק יג (מהדורת שכטר, עמ' 30). על המסורות השונות באשר לראשיתו

ושתיים כבר היתה לו אשה.⁴⁷ על רבי עקיבה מסופר, שבגיל ארבעים הלך עם בנו ללמוד קרוא וכתוב בבית הספר,⁴⁸ ומכאן עלינו להסיק, שנשא אשה שנים ספורות בלבד קודם לכן. מקורות פסוידאפיגרפיים שונים מימי הבית, המסיחים לפי תומם, מייחסים גיל נישואים דומה לכמה מן הדמויות המקראיות. בצוואת לוי (יא, א) נאמר: 'וכאשר לקחתי אשה הייתי בן עשרים ושמונה שנה'.⁴⁹ בצוואת יששכר (ג, ה) אנו קוראים: 'בן שלושים הייתי כאשר לקחתי אשה'.⁵⁰ ולפי צוואת יהודה (ז, ט; ח, א), נשא הלה אשה אחרי גיל עשרים. ציוני גיל הנישואים המצויים בספרות 'הכרת פנים וסדרי שרטוטין' מעלים אף הם תמונה דומה. מאזכורים של נישואים בספרות זו עולה גיל גבוה למדי: 'ובן כ' וט' שנים ילך וישא אשה'; 'ובן ל' נשא אשה'. עם זאת, במקום אחד אנו מוצאים: 'ונשאה (!) אשה בן יט שנים'.⁵¹ חשיבותם של מקורות אגדיים ובלתי היסטוריים אלה נעוצה דווקא בעובדה הפרדוקסלית, שאין לראות בהם דיווח היסטורי מהימן. אילו סברנו שמקורות אלה משמרים בעבורנו מידע אמיתי על הדמויות הנזכרות בהם, לא היה בהם אלא מידע על מקרה בודד, ובשל מיעוט הדוגמאות, ספק רב אם ניתן היה להתבסס עליו בבואנו לנסות ולקבוע תמונה כוללת. ואולם, העובדה שמדובר במסורות עממיות, מלמדת שבעולמם של המספרים אכן היה גיל הנישואין כפי שנזכר במקורות. אלמלא כך היו פני הדברים, וגיל הנישואים היה נמוך בהרבה – באמצע

של רבי אליעזר, ראה: Z. Cagan, 'Divergent Tendencies and Their Literary Moulding in the Aggadah', *Scripta Hierosolymitana*, XXII (1971), pp. 151–175. ההיסטורית-ביוגרפית, תל-אביב תשל"ה, עמ' 343–348.

47 אבות דרבי נתן, נוסח א, פרק ו (מהדורת שכטר, עמ' 30).

48 אבות דרבי נתן, שם (עמ' 28–29). במסורת המקבילה, המופיעה בתלמוד הבבלי (כתובות סב ע"ב ונדרים נ ע"א), לא צוין גילו של רבי עקיבה.

49 הגירסה *εικοσιεττώ* ('עשרים ושמונה') מתועדת בכל כתבי היד (ראה: M. De Jonge, *The Testament of the Twelve Patriarchs*, Leiden 1978, p. 37. להלן, יב, ה, שאף שם נזכר אותו הגיל (גם בנוסח הארמי, שנתגלה בגניזה הקהירית: 'ובר שנין תמנה ועשרין נסכת לי אנתה', ראה: H.L. Pass & J. Arendzen, 'Fragment of an Aramaic Text of the Testament of Levi', *Jewish Quarterly Review*, XII [1900], p. 657. על כך ראה: H.W. Hollander & M. De Jonge, *The Testament of the Twelve Patriarchs – A Commentary*, Leiden 1985, pp. 162, 164).

50 במהדורת דה-יונגה, שם, עמ' 83, מופיעה הגירסה *τριάκοντα* ('שלושים') ועל-פיו מתרגמים דה-יונגה והולנדר בפירושם, שם, עמ' 239, ובעקבותם הלכתי אף אני. הגירסה *τριάκοντα καὶ πάντες* ('שלושים וחמש') מתועדת במשפחה אחת של כתבי יד, שלדעת דה-יונגה נוסחה משני. על אילן היוחסין (סטמה) של כתבי היד ראה במבואו של דה-יונגה, עמ' XXXIII.

51 ראה: א' גרינולד, 'קטעים חדשים מספרות הכרת-פנים וסדרי שרטוטין', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 307, 312; ועמ' 310 (בהתאמה). לדעת שלום, מדובר בחומר ש'מוצאו כנראה עוד מתקופת התלמוד; אין כל סימן, לא בלשון ולא בתוכן שיעיד על מוצא מאוחר יותר'. ראה: ג' שלום, 'הכרת פנים וסדרי שרטוטין', ספר אסף, בעריכת מ"ד קאסוטו ואחרים, ירושלים תשי"ג, עמ' 474. מפי פרופ' מ' אידל (שעמו נועצתי בעניין, ותודתי לו על כך) אני למד, שהנטייה הקיימת במחקר היא אכן לתארך ספרות זו לתקופה הרומית-הביזנטית, אף על פי שאין הדברים מוכחים בצורה חד-משמעית. ראה גם:

I. Gruenwald, *Apocalyptic and Merkavah Mysticism*, Leiden 1980, pp. 221–222

העשור השני – לא היו בוחרים כותבי הסיפורים דווקא בגילים אלה. לשון אחר, מספרי הסיפורים הללו השתמשו כאן בנתונים שהיו רגילים בעולמם שלהם,⁵² ועל כן יש במסורות אלה עדות רבת ערך על הנהוג הרווח והרגיל בתקופה שבה אנו עוסקים.

חשיבותה של הדוגמה מצוואת לוי רבה במיוחד בהקשר זה. לוי מספר, שיצחק סבו ציווה אותו במפורש שלא להשהות את נישואיו ולשאת אשה בגיל צעיר, 'בנעוריו' (ט, י). לפי דבריו, הוא אכן מימש את המלצת סבו ונשא אשה בגיל עשרים ושמונה (יא, א). מכאן שבעולמו של המחבר נתפס גיל עשרים ושמונה כגיל נישואים מוקדם (יחסית), הואיל וגיל הנישואים הרווח במקומו ובזמנו היה גבוה יותר.

על כך ניתן ללמוד גם מתוך הלכה תנאית המופיעה במסכת שמחות, על סדרי הטקס של קבורת המת. נאמר בה:

מבן עשרים ועד בן שלושים יוצא כחתן. מבן שלושים ועד בן ארבעים יוצא כאח. מבן ארבעים ועד בן חמישים יוצא כאב. רבי שמעון אומר: מבן שלושים ועד בן ארבעים – אם יש לו בנים או לכן גילו בנים, יוצא כאב, ואם לאו יוצא כאח. מבן ארבעים ועד בן חמישים – אם יש לו או לבני גילו בני בנים, יוצא כאב, ואם לאו, יוצא כאח.⁵³

ההלכה שבה עוסקת ברייתא זו איננה קשורה לנישואים, אלא לדיני קבורה ואבלות. וכדברי ר' יעקב ניומברג, בפירושו 'נחלת יעקב' (על אתר): 'לפי הענין נראה שהיה להם מנהג מיוחד בהוצאת המת לחתן ומנהג מיוחד לאב, דהיינו בגדול שיש לו בנים, ומנהג מיוחד לאת, דהיינו גדול שאין לו בנים'. מה הוא אותו מנהג – קשה לדעת. לשון ההלכה – 'יוצא כחתן' – מעלה את האפשרות, שהכוונה היא ללשון ההספד הנזכרת בברייתא אחרת במסכת

52 כלשונו של י' בן-שלום (בעניין אחר): 'בדרך כלל לקוחים הפרטים הטכניים בסיפורי האגדה מהמציאות של חיי יום-יום'. ראה: י' בן-שלום, 'תלמוד תורה לכל או לעלית בלבד? (בבתי המדרש בימי בית שני ועד לסוף ימי רבי)', בתיכנסת עתיקים, בעריכת א' אופנהיימר ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 114. וראה: ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד,² מבוא, עמ' 3.

53 שמחות ג, ז (מהדורת מ' היגער, ניו יורק תרצ"א, עמ' 112). הסיפא ('מבן ארבעים... יוצא כאח') חסרה בנוסח כתב יד אוקספורד Opp. 726, שעליו יסד היגער את מהדורתו (= כתב יד א), אך היא מתועדת בכתב יד אוקספורד Mich. 175 (= כתב יד ב), בכתב יד אדלר (= כתב יד ג) ובדפוסים, והדעת נותנת, שנשמטה מכתב יד א בשל דילוג של הסופר מחמת הדומות ('יוצא כאח... יוצא כאח'). חשובה יותר היא גירסת כתב יד ג והדפוס בראש ההלכה: 'מבן שלש ועד בן שלשים'. אפשר שמקורה של גירסה זו בניסיון ליצור רצף בין ההלכה הנדונה להלכות ב-ג, הקדמות לה, שבהן דובר בתינוק שנפטר 'בן שלש שנים'. לחילופין, אפשר שדווקא גירסה זו היא המקורית, ואילו הגירסה האחרת ('מבן עשרים') נובעת מתיקון של סברא (כיצד ניתן להתייחס לבן שלוש כאל חתן? [אין צריך לומר, שסברה משוערת כזו איננה נכונה, ומקורות רבים מתייחסים לתינוק כאל 'חתן שלם']). בהלכות אבל לר"ץ גיאת (שערי שמחה, פירטה תרכ"ב, מ ע"א) מובא מקור דומה להלכה שלנו, ובו נאמר: 'בן עשרים שנה מקלסין לפני מטתו, בן ארבעים יוצא כחתן, בן ע' (!) יוצא כאב ואין יוצא כחתן'. מקור זה שונה מן הברייתא במסכת שמחות העומדת לפנינו, ועל כן קשה להתבסס עליו. עם זאת, דומה שהוא תומך בגירסה 'מבן עשרים'. העדר כתבי יד נוספים למסכת שמחות, ואידיעה בדבר טיבם של עדי הנוסח והיחסים ביניהם, מקשים ביותר על ההכרעה בדבר הנוסח המקורי.

שמחות: 'הוציאו שלשתן במיטה אחת... והיו מקלסין לפניהם ואומרים: הוי הוי חתנים, הוי הוי כלה'.⁵⁴ ואולם, זיהויו של המנהג הנזכר בברייתא איננו מעסיק אותנו כאן; החשוב לענייננו הוא, שבבואו לקבוע הלכה, ראה התנא לנגד עיניו מציאות רוחת כלשהי, הנוגעת באופן ישיר בנושא שבו אנו דנים, דהיינו הגיל הרגיל שבו גברים נושאים נשים. עלינו לברר אפוא, מה המציאות שעמדה לנגד עיניו של התנא, ושבקרבה וכלפיה ביקש לפעול, שעה שקבע את פסק ההלכה שלו?

לשונה של הברייתא מלמדת, שבעולמו של תנא זה החלו גברים לשאת נשים אחרי גיל עשרים בדרך כלל. כדבריו: 'מבן עשרים ועד בן שלושים יוצא כחתן'. הנחה זו מתאשרת מדבריו של רבי שמעון, האומר: 'מבן ארבעים ועד בן חמישים, אם יש לו בני בנים...', דהיינו אדם בגיל העולה על ארבעים יכול להיות סב לנכדים.⁵⁵ אפשרויות אלה אינן נזכרות ביחס לאדם שגילו פחות מארבעים, כלומר, בעולמם של חכמים אלה לא נישאו גברים לפני גיל עשרים. זאת ועוד, התנא מנסח את דבריו בלשון של תנאי ('אם יש לו או לבני גילו בנים'), ואנו רשאים אפוא ללמוד לאו מתוך הן. לאמור, הוא רואה לנגד עיניו מציאות, שלאדם בשנות השלושים לחייו לא יהיו ילדים. הווה אומר, ברייתא זו נתנסחה בעולם שבו גברים נושאים נשים גם בשנות השלושים לחייהם, ואפילו בשנות הארבעים.⁵⁶

מסקנה זו זוכה לאישור מעדותו של רבי לוי, מחכמי ארץ ישראל באמצע המאה הג' לסה"נ: 'בנוהג שבעולם, אדם נושא אשה בן שלושים שנה, וכן ארבעים שנה'.⁵⁷ היא זוכה לתימוכין גם מעדות של רבי יוחנן על כך שצעירים עדיין לא היו נשואים: 'וא"ר יוחנן: נהירנא כד הוו מטילין טלאי וטליאתא כבר שיבסרי וכבר תמני סרי בשוקא ולא הוה דחטא'.⁵⁸ מקורות אלה אינם מעידים על מקרה בודד ומסוים אלא מתארים נורמה בעלת אופי כללי, ועל כן אנו רשאים ללמוד מהם על הנוהג הרגיל והרווח.

ואכן, דומה שרק במציאות של נישואים בגיל מבוגר למדי ניתן להבין את ההמלצה המופיעה בברייתא שבתוספתא סוטה:

54 שמחות יא, ד (מהדורת היגער, שם, עמ' 188). לשון הספד זו מבוססת על הכתוב בירמיה כב, יח: 'לא יספדו לו הוי אחי והוי אחות'. לשון הספד אחרת נזכרת בברייתא שבמסכת שמחות א, ט (מהדורת היגער, שם, עמ' 100): 'קריין עליו הוי ארי הוי גיבור... הוי עד נאמן אוכל מעמלו'. וראה: ליברמן (לעיל, הערה 52), עמ' 58.

55 ראה גם: קרויס (לעיל, הערה 9), שם.

56 בנוסח הברייתא כפי שהיא מובאת אצל רי"ץ גיאת (לעיל, הערה 53), נאמר: 'בן ארבעים יוצא כחתן'.

57 שיר השירים רבה ז, ג (מהדורת דונסקי, ירושלים-תל-אביב תש"ם, עמ' קנה).

58 תרגום: 'זכור אני, כשהיו מטיילים נער ונערה כבני שבע-עשרה וכבני שמונה-עשרה בשוק ולא היה [קורה] שחוטאים'. בבלי, בבא בתרא צא ע"ב, על פי נוסח כתב יד המבורג 165. בכתבי יד אחרים (כגון: פאריס 1337, מינכן 95, ועוד) ובדפוס: 'כבר שית עשרה וכבר שב עשרה'. וראה: רנ"נ רבינוביץ, דקדוקי סופרים לבבא בתרא, עמ' 284, הערה מ. ייחוס המאמר לרבי יוחנן מתועד היטב בכתבי היד ואין כל סיבה לפקפק בו; הגירסה המופיעה בפירושו של רשב"ם במקום אחר (בבא בתרא קמב ע"ב) – 'רב נחמן' – איננה אלא שיבוש.

לימדה תורה דרך ארץ: נתמנה לאדם פרנסה יקח בית, ואחר כך שדה, ואחר כך אשה, שני: 'אשר בנה', 'אשר נטע', 'אשר אירש אשה'. וכן שלמה אומ': 'הכן בחוץ מלאכתך' – זה בית, 'ועתה בשדה לך' – כמשמעו, אחר 'ובנית ביתך' – זו אשה.⁵⁹

סדר מומלץ זה איננו יכול להתקיים בתברה שבה גיל הנישואים נמוך, בעשור השני לחייו של אדם.⁶⁰ על כן קשה להניח שהתנא של ברייתא זו, בבואו להביע את דעתו, ראה לנגד עיניו מציאות רווחת, שבה גברים נשאו נשים בגיל צעיר. יש לשער, שהתנא חי במציאות שבה גיל הנישואים היה גבוה יותר (במהלך שנות העשרים ואולי אפילו בשנות השלושים), והוא מבקש להדריך את שומעיו לבסס את עצמם מבחינה כלכלית קודם שיבואו לשאת אשה. הסדר ברשימת החובות המוטלות על האב לעשות לבנו, המובאת בברייתא שבתוספתא קידושין, מושך אף הוא את תשומת הלב בהקשר זה: 'אי זו מצות האב על הבן? למולו ולפדותו וללמדו תורה וללמדו אומנות ולהשיאו אשה'.⁶¹ אפשר שסדר החובות, שעל פיו הנישואים הם האחרונים, אינו מקרי, מפני שבמציאות שהכיר התנא לא היה גיל הנישואים כה מוקדם, כפי שמקובל לעתים לחשוב.

ידיעות ספציפיות המצויות בידינו משתלבות בתמונה זו ומאשרות אותה. כך, דרך משל,

- 59 תוספתא, סוטה ז, כ (מהדורת ליברמן, עמ' 199), על פי נוסח כתב יד ערפורט.
 60 על כך עמדו רבים מן החוקרים. ראה למשל: הר (לעיל, הערה 9), שם: ספרא (לעיל, הערה 6), שם.
 61 תוספתא, קידושין א, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 279); ספרא, אמור א, ו. אופייני הדבר, שבברייתא שבתלמוד הבבלי (קידושין כט ע"א) הסדר הפוך: 'להשיאו אשה וללמדו אומנות' (וראה: ד' הלבני, מקורות ומסורות, נשים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' תרנא, הערה 1), ואפשר שהוא קשור לגיל הנישואים בכבל (ראה להלן, הערה 73). נושא החורג ממסגרתו של מאמר זה. לעניין זה מתקשרת גם המחלוקת בשאלה 'ללמוד תורה ולישא אשה'. בארץ ישראל קבעו: 'לומד תורה ואחר כך נושא אשה' (תוספתא, בכורות ו, י [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 541], וברייתא בבבלי, קידושין כט ע"ב). ויצאו נגד האפשרות ההפוכה: 'ריחים בצוארו ויעסוק בתורה?!' (שם, בשם רבי יוחנן). סדר זה בא לידי ביטוי גם בלשון האיחולים של המשתתפים בבית המילה: 'כשם שהכניסנו לברית כן תכניסו לתורה ולחופה' (תוספתא, ברכות ו, יב [מהדורת ליברמן, עמ' 37], וראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א [ברכות], עמ' 114). ואילו רב יהודה בשם שמואל (הבבלי) פוסק: 'הלכה: נושא אשה ואחר כך ילמד תורה' (בבלי, שם). את הניגוד בין מקורות אלה אין התלמוד מיישב, אלא מודה: 'הא לן והא להו'. ממקורות אלה הסיק ש"י רפפורט ור"מ חזן, ובצדק, שבארץ ישראל היה גיל הנישואים של גברים גבוה. ראה: ש"י רפפורט (ש"ר), ערך מילין, פראג תר"ב, ערך 'ארץ ישראל', סעיפים כב-כד (עמ' 225-227); י"מ חזן, תשובות הגאונים עם הגהות איי הים, ליוורנו תרכ"ט, טז ע"א, יח ע"ב. מאחר שכך, אני נוטה להתייחס לסדר הפרטים בברייתא כמשקף נזהג, ולא לתלותו בסיבות סגנוניות גרידא, על פי הכלל 'כל קצר קודם'. על כלל זה ראה: ש"י פרידמן, 'כל הקצר קודם', לשוננו, לה (תשל"א), עמ' 117-129, 192-206 (-קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, בעריכת מ' בר אשר, ירושלים תש"ם, עמ' 299-326). עיין גם: תוספתא, כתובות ו, ח (מהדורת ליברמן, עמ' 77-78), ובמקבילה בספרי דברים, קטז (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 175). וראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ו (כתובות), עמ' 282. לעניין כולו השווה, לאחרונה: D. Boyarin, *Carnal Israel – Reading Sex in Talmudic Culture*, Berkeley-Los Angeles-Oxford 1993, pp. 138-142; 'ד' בוירין, 'הנזיר הנשוי: האגדה הבבליית כעדות לתמורות בהלכה הבבליית', אשנב לחייתן של נשים בחברות יהודיות, בעריכת י' עצמון, ירושלים תשנ"ה, עמ' 80-82.

יוספוס מספר, שנולד בשנת 38/37 ובנו בכורו נולד לו בשנת 73, דהיינו כשהיה בן שלושים ושש.⁶² קשה להניח שנשא אשה שנים רבות קודם לכן,⁶³ ומכאן שבזמן נישואיו היה קרוב לגיל שלושים. בכתובת קבר אחת, שהניח אב לזכר בנו, נזכר: 'יוסף דוד יהודה... היה חי כ' שנים', ונראה שבגיל עשרים עדיין לא היה נשוי. בכתובת אחרת, שנמצאה בטבריה, נזכר '[שמואל (בן) אנטונינוס רוק שחי שנים כ]ה, ושלומית האחות שחיתה שנים כב, הכלה'.⁶⁴ אם קריאתה ופירושה של כתובת זו אכן מדויקים, הרי אף היא משמרת מידע דומה ותומכת בדברינו, שגיל הנישואים היה בעשור השלישי לחייו של אדם.

בדרך דומה נבקש אולי ללמוד, בזהירות רבה, ממספר מקרים של אנשים שמתו רווקים או שנשאו נשים רק בגיל גבוה יחסית. על יהודה המקבי אנו שומעים שנשא אשה שנים אחדות אחרי שכבר עמד בראש צבא המרד החשמונאי (מקבים ב' יד, כה).⁶⁵ הואיל ואין להניח שאביו הוריש לו את הנהגת הצבא החשמונאי כשהיה בעשור השני לחייו, הרי שמקרה זה ישמש דוגמה לנישואים שלא בגיל צעיר. כיוצא בו המקרה של ישו, שלא היה נשוי במוותו – ככל הנראה בשנות השלושים של חייו.⁶⁶ אם נקבל את סיפור תולדותיו של ישו כהיסטורי ביסודו, נוכל אולי למצוא בו דוגמה נוספת לאדם שלא נשא אשה בגיל צעיר.⁶⁷ אני מבקש להעלות השערה, שגם לגבי גילו של רבן גמליאל דיבנה בנישואיו יש להסיק מסקנה דומה. במשנה (ברכות ב, ה) מסופר: 'מעשה ברבן גמליא' שנשא וקרא בלילה שנשא. אמרו לו: לא לימדתנו שחתן פטור מקרית שמע בלילה הראשון? אמ' להן: איני שומע לכם

62 חיי יוסף א, 4 (בתרגומו של מ' שטיין, תל-אביב תשי"ט, עמ' קו [לפני הספירה, הנזכר שם, הערה 2, היא טעות דפוס או פליטת קולמוס]).

63 לפי עדות עצמו, היו נישואיו הראשונים במצוותו של אספסיאנוס, בעת שהיה שבוי. ראה: חיי יוסף עה, 2 (מהדורת שטיין, שם, עמ' קעז). עם זאת, מתוך האמור במלחמת היהודים ה, 419, נראה שבני משפחתו – כולל אשתו – היו בין הנצורים בירושלים. וראה: T. Rajak, *Josephus – The Historian and His Society*, London 1983, pp. 20–21.

64 אשר לכתובת הראשונה – ראה: ספר הישוב, א, בעריכת ש' קליין, ירושלים תשל"ח,² עמ' 39. אני מניח שמדובר ברווק, מפני שהכתובת הונחה בידי האב, ואילו היה נשוי, הדעת נותנת שאשתו היתה זו שמקדישה את הכתובת לזכרו (זה השיקל העקרוני שהנחה את סלר במאמרו על גיל הנישואים של גברים בחברה הרומית [לעיל, הערה 2]). על הכתובת השנייה, ראה: קליין, שם, עמ' 63 (מספר 140). יש להודות, שמפאת קטועה של כתובת זו והספק בקריאתה, קשה להסתמך עליה. ראה דברי שובה, שם, עמ' 176, הערות 8–9.

65 מתתיהו מת בשנת 167 לפני סה"נ, ונישואי יהודה התקיימו – לפי רצף הסיפור במקבים ב' – קודם שניקנור הגיע ארצה, כלומר בערך בשנת 161/2 לפני סה"נ.

66 שאלת גילו המדויק של ישו במוותו שנויה במחלוקת, בשל הספק לגבי השנה שבה נולד והשנה שבה מת. לעניין זה ראה, לאחרונה: W. Hinz, 'Chronologie des Lebens Jesu', *Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, CXXXIX (1989), pp. 301–309; idem, 'Jesu Sterbdatum', *ibid.*, CXLII (1992), pp. 53–56.

67 זו היא נקודת המצא לעינו של תורנטון: ראה: T.C.G. Thornton, 'Jewish Bachelors in NT', *Journal of Theological Studies*, XXIII (1972), pp. 444–445. P. Brown, *Times*, ראה גם: *The Body and Society*, New York 1988, p. 41. המקרה של פאולוס, שהוצא להורג אף הוא בהיותו רווק, שונה, מפני שלפאולוס היתה אידיאולוגיה מפורשת של רווקות.

לבטל ממני מלכות שמים שעה אחת.⁶⁸ סיפור זה בא במשנה בעקבות ההלכה, הקובעת ש'חתן פטור מקריית שמע בלילה הראשון... אם לא עשה מעשה'. אף שהדבר לא נאמר במפורש, לשון המשנה רומזת לכך שמדובר בנישואים ראשונים ('אם לא עשה מעשה'). הבנה זו עולה בקנה אחד עם ההיגיון העומד ביסוד ההלכה שבמשנה: אדם הנושא אשה בפעם הראשונה בחייו טרוד ב'מחשבת בעילה', ועל כן אין טעם לחייבו במצוות קריאת שמע.⁶⁹ הבנה זו נתמכת גם מן ההבחנה האמורה בבבלי, שאותה מסמך התלמוד הבבלי (ברכות טז ע"א) למשנתנו: 'מכאן אמרו הכונס את הבתולה פטור ואת האלמנה חייב'.⁷⁰ ואכן, כך הבינו את המשנה חכמי ימי הביניים.⁷¹ הואיל וקשה להניח, שלאדם יהיו תלמידים⁷² בגיל צעיר מאוד, או שירחיב עוזו בנפשו לדחות את דעת הרבים בעודו צעיר לימים, ניתן להסיק שרבן גמליאל לא נשא אשה בגיל צעיר.

לעומת זאת, לא עלה בידי למצוא עדויות על גברים יהודים שנשאו נשים בעשור השני לחייהם. בספרות המחקר מקובל אמנם לעתים להביא את עדותו של רב חסדא, שנשא אשה בשנתו השש-עשרה (בבלי, קידושין כט ע"ב), כדוגמה לגיל הנישואים הנמוך, ועל מקור זה

68 משנה, ברכות ב, ה. הנוסח שאותו הבאתי הוא על פי כתב יד קפמן. הוא מתועד גם בכתבי היד פארמה 138 וקיימברג' (לו) ובמספר קטעי גניזה. ראה: משנה זרעים עם שנויי נוסחאות, א, בעריכת נ' זק"ש, 'ירושלים תשל"ב, עמ' כ. בדפוס המשנה ובמשנה שבבבלי (הן בדפוסים והן בכתבי היד), ואף במשנה שבירושלמי (הן בכתב יד לידן, הן בכתב יד רומי, אך לא בקטע הגניזה שפרסם ל' גינצבורג, שרידי ירושלמי, ניר-יורק תרס"ט, עמ' 10-11), הנוסח הוא: 'אמרו לו תלמידיו לא למדתנו רבינו' (ראה: זק"ש, שם). אף אם נתייחס אל גירסה זו כמשנית, עדיין נראה שהיא משקפת נכונה את רוח הדברים (אלמלא מדובר בתלמידיו של רבן גמליאל, הלשון 'למדתנו' איננה עולה יפה).

69 כפירושו של רש"י, ברכות יא ע"א, וכדברי התלמוד: 'אי הכי, מאי אירא הכונס את הבתולה? אפילו כונס את האלמנה נמי! כונס את הבתולה טריד, כונס את האלמנה לא טריד' (ברכות יא ע"א: טז ע"א: סוכה כה ע"א). בהתאם להבנה זו עלינו גם לומר, שההלכה השנויה במשנה אינה עולה בקנה אחד עם זו השנויה בבבלי שבתוספתא (ברכות א, ג [מהדורת ליברמן, עמ' 2]): 'החתנים וכל העוסקין במצות פטורין מן קרית שמע ומן התפלה', שבה העקרון המנחה הוא 'העוסק במצוה פטור מן המצוה'. על השאלה באיזו 'קריאת שמע' מדובר, זו שבתפילת ערבית או שמא זו שעל המיטה, ראה: י' תא שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 325.

70 בבלי, ברכות טז ע"א. הביטוי 'הכונס את הבתולה', יותר משהוא מבטא את מצבה של האשה, הוא מכוון למצבו של הגבר, ומשמעו: אדם הנושא אשה לראשונה בחייו. לאמיתו של דבר, זה הוא המטען הכלול במלה 'חתן'. הבריייתא באה לצמצם אפוא את ההלכה השנויה במשנה, ולהעמידה במקרה של נישואים ראשונים דווקא. השווה: י' קנהול, 'פרשה שיש בה קיבול מלכות שמים', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 19, הערה 33.

71 כך נתפרשו הדברים בידי רש"י, ברכות יא ע"א, ובידי הרמב"ם (פירוש המשניות, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ד, עמ' לו). לפי הפירוש שמביא רבי עובדיה מברטנורה ('אני שמעתי, שמתירא שמא יעשה כרות שפכה בבעילתו') חייבים אנו לומר, שמדובר בנישואים ראשונים. וכבר הביא פירוש זה ר' מנחם בן שלמה המאירי בשם 'יש מפרשים' (בית הבחירה לברכות, מהדורת ש' דיקמן, ירושלים תשכ"ה², עמ' 53), והוא מופיע אצל תלמידי רבינו יונה (ברכות ט ע"ב בדפי הרי"ף, דיבור המתחיל 'מתני').

72 כאמור (לעיל, הערה 68), במקצת עדי הנוסח של משנתנו נאמר במפורש, שבני שיחו של רבן גמליאל במשנה הם תלמידיו.

אכן ניתן להוסיף מספר דוגמאות.⁷³ ואולם, רב חסדא היה, כידוע, חכם בבלי, וגם כל שאר הדוגמאות אינן מתייחסות לדמויות ארץ ישראליות, אלא לחכמים מבבל ולמקורות בבליים דווקא.

ד. סיכום

העדרן של עדויות קונקרטיות רבות על גילם של גברים יהודים בארץ ישראל במאות הראשונות לספירה בעת נישואיהם אינו מאפשר לנו להציע קביעה סטטיסטית לגבי הגיל הממוצע והשכיח שבו באו גברים אלה בכרית הנישואים. וכדבריו של סלר על אפשרויות המחקר לגבי החברה הרומית:

ההכללות הנמצאות בספרות הסוציולוגית המודרנית הן ברובן מעבר להשג ידו של ההיסטוריון הרומי. במצב של העדר כמעט מוחלט של עדויות כמותיות, כמעט שאין באפשרותנו לזהות מגמות של נישואים, גירושים, ילודה וכיוצא באלה.⁷⁴

דברים אלה תקפים, וביתר שאת, לגבי חקר החברה היהודית בארץ ישראל בעת העתיקה בכלל ובתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד בפרט. עם זאת, דומה שמן המקורות העומדים לרשותנו ניתן להסיק, שגברים יהודים בארץ ישראל במאות הראשונות לספירה נהגו לשאת נשים בגיל מבוגר למדי: לקראת סוף שנות העשרים ואפילו בראשית שנות השלושים לחייהם. המקורות שעליהם התבססנו אינם מאפשרים, למרבה הצער, הבחנה בין רבדים שונים באוכלוסייה. אף על פי כן, נראה שאין בכך כדי לשלול את נכונותה של מסקנתנו על דרך

73 בסיפור הדחתו של רבן גמליאל (בבלי, ברכות כח ע"א) מסופר, מצד אחד, שרבי אלעזר בן עזריה היה בן שמונה-עשרה, ומצד שני, שהוא ביקש להיוועץ באשתו באשר למינוי שהוצע לו. מכאן, שבעולמו של המספר, אדם בן שמונה-עשרה יכול להיות נשוי. אלא שפרט זה מצוי אך ורק במסורת שבתלמוד הבבלי, ואילו בזו שבירושלמי (ברכות ד א, ז ע"ג-ע"ד) הוא חסר מכל וכל. צירופן של ידיעות שונות על רב הונא הפוזרות בתלמוד (בבלי, מועד קטן כח ע"א; מגילה כז ע"ב) עם שנת פטירתו (297), ושנת פטירתו של רב (247), הנזכרות באגרת רב שריא גאון, מלמד שהן רב הונא והן בניו נשאו נשים בהיותם למטה מגיל עשרים. ראה גם: "פלורסהיים, ייסודן וראשית התפתחותן של ישיבות בבל – סורא ופומבדיתא", ציון, לט (תשל"ד), עמ' 192, הערה 37. בהקשר זה כדאי לציין לדבריו של הקתוליקוס הנוצרי-הסורי ישו בר-נון, בדיונו על קשר השארות שבין אברהם לשרה, שיש בהם כדי ללמד על גיל הנישואים שרווח בתקופתו: 'ותבע טכסא וכינא דנהוא הוא הרן כד סגי בציר בר עסרין שנין והדין <נסב> אנתתא, ותהוא הות תוב טרא... ברת עסרין שנין והדין תתנקפן לאברהם' (תרגום: 'דורש הסדר והטבע [של הדברים]', שיהיה הרן פחות או יותר בן עשרים שנה, ואז יישא אשה, ותהיה גם שרה... בת עשרים שנה ואז תנשא לאברהם'). ראה: E.G. Clarke, *The Selected Questions of Isho Bar Nun on the Pentateuch* (Studia Post Biblica, 5), Leiden 1962, fol. 13r, ll. 10–17.

74 ראה: סלר בהקדמה לספרו (לעיל, הערה 2), עמ' 2. המגבלות של מקורות המידע השונים, שעליהם מתבססים המחקרים החדשים בהיסטוריה הרומית (מצבות קבר, מיפקדי אוכלוסין וכיוצא באלה), נדונו בצורה מפורטת אצל: T.G. Parkin, *Demography and Roman Society*, Baltimore–London 1992. ראה גם: בגלל ופרייר (לעיל, הערה 2), עמ' 40–50.

ההכללה. היא מתבססת על עדויותיהם המפורשות של חכמים באשר לנוהג הרווח בחברה שבה פעלו; על ניתוח המציאות שעמדה לנגד עיניהם כבואם לקבוע הלכה; ועל גיל הנישואים שבו נקטו, כבדרך אגב, כבואם לספר סיפור. הדוגמאות הקונקרטיות הספורות המצויות בידינו משתלבות היטב בתמונה זו ומאשרות אותה. המקורות המשמשים בסיס לתיאור שהוצע לעיל אינם בני תקופה אחת, ודומה שהדבר מלמד על כך, שהנורמה שאותה ביקשנו לחשוף כאן לא נשתנתה שינוי של ממש במהלך תקופת הבית השני, המשנה והתלמוד.

לצדם של מקורות אלה מצויות בספרות חז"ל המלצות להשיא ילדים בגיל צעיר. לאור האמור לעיל, דומה שהמלצות אלה אינן מבטאות את המציאות, אלא יכולות לשמש, לכל היותר, עדות לניסיונם של חכמים לעצבה. מן הדרשה המצויה במכילתא, שהובאה לעיל, כמו גם מן המקבילה שלה בספרות המצרית, עולה שחכמים עודדו נישואים בגיל צעיר לא בשל סיבות של מוסר מיני,⁷⁵ אלא בגלל תוחלת החיים הנמוכה: הם ראו ברכה בכך שאדם זוכה לראות בחייו בני בנים.⁷⁶

אם נכונה מסקנתנו, שגברים יהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד נישאו בגיל מבוגר, אפשר שהיא תסייע לנו בהבנת אופיים של הנישואים בחברה היהודית באותה העת. כך, דרך משל, האפשרות שרבים נישאו כשהוריהם לא היו בין החיים יכולה להשפיע רבות על שיקול הדעת ועל ההעדפות האישיות בכל מה שקשור בבחירת בת-זוג. מציאות מעין זאת גם יכולה להביא לריבוי אלמנות, ללחץ חברתי, לריבוי נשים ולנישואים שניים. לגיל נישואים גבוה (ובעיקר פער הגילים בין הגבר לאשה בנישואיהם) היתה, מן הסתם, גם השפעה על היחסים שבין בני הזוג ועל היחסים שבין אבות לילדיהם. מציאות זו יכולה לסייע בהבנת הרכבו הדמוגרפי של עולם החכמים ולהעניק משמעות מלאה לשבח הגדול המצוי בפי חכמים כלפי 'רווק הדר בכרך ואינו חוטא'.⁷⁷ גיל נישואים גבוה יכול לגרור בעקבותיו

75 השווה: " כ"ץ, 'נישואים וחיי אישות במוצאי ימי הביניים', ציון, י (תש"ה), עמ' 22–24. עניין המוסר המיני משתמע במפורש מדבריו של האמורא הבבלי רב חסדא (לעיל, סוף סעיף ג). הוא מובע גם בפירושו של התלמוד הבבלי לדברי רב הונא: 'בן עשרים שנה ולא נשא אשה כל ימיו בעבירה – בעבירה סלקא דעתך?! אלא אימא: כל ימיו בהרהור עבירה' (בבלי, קידושין כט ע"ב). עיין גם: בבלי, נידה יג ע"ב (וראה: גרוסמן [לעיל, הערה 1], עמ' 109). קישור כזה יכול להשתמע גם מן הברייתא המובאת בבבלי, סנהדרין עו ע"ב, בעיקר לאור לשונה כפי שהיא מובאת במסכת דרך ארץ: 'והמשיא אשה לבנו קטן קודם שיבוא לידי חטא' (לעיל, הערה 21). אך ברייתא זו היא ברייתא בבלית ואין לה מקבילה במקורות ארץ ישראליים (מסכת דרך ארץ היא מקור מאוחר, ויש בה, כידוע, השפעות בבליות).

76 'שכל מי שהוא שומע פרשה מבן בנו כאילו הוא שומעה מהר סיני' (ירושלמי, קידושין א ז, סא ע"א); 'בני בנים הרי הם כבנים' (בבלי, יבמות סב ע"ב). עיין גם בתיאור שבאיכה רבה (לעיל, הערה 17), וראה המקבילה מן הספרות המצרית שהובאה לעיל, הערה 14.

77 בבלי, פסחים קיג סע"א (בפי רבי יוחנן, על פי הדפוסים ומקצת עדי הנוסח, או כברייתא תנאית, על פי עדי נוסח אחרים. ראה: רנ"ז רבינוביץ, דקדוקי סופרים לפסחים, עמ' קעו, הערה ג). עיין גם: תנחומא, וישב, ה: 'למדנו רבינו: גדול שבנאמנים איהו... ורווק הדר בכפר בשכונות זונות ואין חוטא אין נאמן גדול מזה'. דרשות רבות בשבח הנמנעים מזנות מצויות גם בויקרא רבה כג, ט-יג (מהדורת מרגליות, עמ' תקלח-תקמח).

שימוש בשירותיהן של זונות, תופעה שאכן נזכרת בכמה וכמה מקומות בספרות חז"ל.⁷⁸ נושאים אלה מחייבים דיון נפרד.

78 עיין, למשל: ספרי במדבר, קטו (מהדורת הורוויץ, עמ' 128-129 [בבלי, מנחות מד ע"א]); בבלי, עבודה זרה יז ע"א. וראה: ש' ליברמן, 'קצת הערות לתחילת רות רבה', ספר חנוך ילון, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 179 (- הנ"ל, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 50). יש לשים לב לכך, שבמקורות הארץ ישראלים אין קישור בין המציאות הזאת להמלצה לשאת אשה בגיל צעיר. את הדרשות בשבחו של 'רוק הדור בכרך ואינו חוטא' (לעיל, הערה 77) יש לראות אפוא כתגובה למציאות כמות שהיא.